

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

شرح و تفسیر جامع رساله‌ی "سوانح العشاق" احمد غزالی

به وسیله‌ی

شهرام یغمایی زارع

استاد راهنما

دکتر زرین تاج واردی

اردیبهشت ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خدا

اظهارنامه

اینجانب شهرام یغمایی زارع (۸۸۰۰۲۳) دانشجوی رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی اظهار می‌کنم که این پایان‌نامه حاصل پژوهش خودم بوده و در جاهایی که از منابع دیگران استفاده کرده‌ام، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن را نوشته‌ام. همچنین اظهار می‌کنم که تحقیق و موضوع پایان‌نامه‌ام تکراری نیست و تعهد می‌نمایم که بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننموده و یا در اختیار غیر قرار ندهم. کلیه حقوق این اثر مطابق با آیین‌نامه مالکیت فکری و معنوی متعلق به دانشگاه شیراز است.

نام و نام خانوادگی: شهرام یغمایی زارع

تاریخ و امضاء: ۱۳۹۱/۶/۱۹

به نام خدا

شرح و تفسیر جامع رساله ی "سوانح العشاق" احمد غزالی

به کوشش

شهرام یغمایی زارع

پایان نامه

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از
فعالیت های تحصیلی لازم برای اخذ درجه ی کارشناسی ارشد

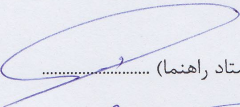
در رشته ی:

زبان و ادبیات فارسی

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی شده توسط کمیته پایان نامه با درجه ی ...

دکتر زرین تاج واردی، دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی (استاد راهنما) .....

دکتر اکبر نحوی، دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی .....

دکتر نجف جوکار، استاد بخش زبان و ادبیات فارسی .....

اردیبهشت ۱۳۹۱

تقدیم به

پدر و مادر عزیزم

اگرچه جسمشان در کنارم نیست اما

عشق و دعای خیرشان سایبان همیشگی زندگی ام است

سپاسگزاری

حمد و سپاس و منت خداوند جهانیان و خالق یکتایی را که کثرتِ خلق، ذره‌ای بر یکتایی او تاثیر ندارد.

اکنون که این پایان‌نامه با عنایت پروردگار به پایان رسیده است بر خود فرض می‌دانم که از زحمات، لطف‌ها و دقت نظر استادان گرانقدرم سرکار خانم دکتر زرین تاج واردی، جناب آقای دکتر اکبر نحوی و جناب آقای دکتر نجف جوکار که با دانش، علم و محبت خود این حقیر را یاری نمودند سپاسگزاری نمایم.

همچنین از خانواده‌ی گرمی و تمام دوستان عزیزیم که با صبر و محبت در این راه مرا یاری نمودند قدردان و سپاسگزار هستم برای تمامی این سروران و عزیزانم سعادت، سلامت و نیک-بختی را از درگاه خداوند منان خواهانم.

چکیده

شرح و تفسیر جامع رساله‌ی "سوانح العشاق" احمد غزالی

به کوشش

شهرام یغمایی زارع

احمد غزالی طوسی، عارف نامداری است که در اواخر قرن پنجم و اوایل قرن ششم می‌زیست. می‌توان گفت از تاثیرگذارترین اشخاص در روند شکل‌گیری ادبیات عرفانی فارسی بوده است. کتاب سوانح العشاق وی که نخستین اثر مستقل فارسی در زمینه‌ی عشق است، سرمشق و هدایتگر بزرگان پس از وی بوده. راهکارها و نظریات بسیار با ارزش غزالی در زمینه عشق مطلق، مکتب عرفانی خاص وی را که میراث بزرگانی چون حلاج، بایزید و جنید بود، تشکیل داد و به آیندگان تقدیم کرد. نظریات خاص و منحصر بفرد احمد غزالی به ویژه در مورد مسئله‌ی عشق، اهمیت این کتاب را چند برابر کرده است. در این پایان‌نامه سعی بر گشودن پیچیدگی‌های این متن شده است. این پایان‌نامه شامل چهار فصل می‌شود:

فصل اول کلیات، که شامل مقدمه، مروری بر تحقیقات انجام شده و روش تحقیق است،

فصل دوم شامل معرفی احمد غزالی است که به چگونگی سبک و آثار و اندیشه‌های وی پرداخته شده است،

فصل سوم که بخش اصلی پایان‌نامه است، شامل شرح متن سوانح العشاق است؛ که شرح لغات و عبارات،

اصطلاحات عرفانی، اشعار عربی و فارسی، آیات و نقد شروع گذشته را در بر می‌گیرد،

فصل چهارم که آخرین بخش پایان‌نامه است، شامل نتیجه‌گیری است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: مقدمه
۲.....	۱-۱- کلیات
۳.....	۲-۱- مروری بر تحقیقات انجام شده
۵.....	۳-۱- روش تحقیق
	فصل دوم: زندگی، آثار، سبک و پاره‌ای از اندیشه‌های احمد غزالی
۹.....	۱-۲- معرفی و شرح حال احمد غزالی
۱۲.....	۲-۲- استادان احمد غزالی
۱۳.....	۳-۲- شاگردان احمد غزالی
۱۵.....	۴-۲- معرفی آثار احمد غزالی
۱۸.....	۵-۲- معرفی سوانح العشاق
۲۱.....	۶-۲- پاره ای از خصوصیات سبکی سوانح العشاق
۲۳.....	۷-۲- پاره‌ای از محورهای اعتقادی و اندیشگی احمد غزالی
	فصل سوم: شرح سوانح العشاق
۴۶.....	مقدمه
۵۵.....	فصل اول
۶۷.....	فصل دوم
۷۴.....	فصل سوم
۸۱.....	فصل چهارم
۹۰.....	فصل پنجم
۹۲.....	فصل ششم
۹۲.....	فصل هفتم

۹۳.....	فصل هشتم .....
۹۵.....	فصل نهم .....
۹۶.....	فصل دهم .....
۹۶.....	فصل یازدهم .....
۱۰۰.....	فصل دوازدهم .....
۱۰۲.....	فصل سیزدهم .....
۱۰۴.....	فصل چهاردهم .....
۱۰۴.....	فصل پانزدهم .....
۱۰۵.....	فصل شانزدهم .....
۱۰۶.....	فصل هفدهم .....
۱۰۸.....	فصل هیجدهم .....
۱۱۰.....	فصل نوزدهم .....
۱۱۲.....	فصل بیستم .....
۱۱۴.....	فصل بیست و یکم .....
۱۱۶.....	فصل بیست و دوم .....
۱۱۷.....	فصل بیست و سوم .....
۱۱۸.....	فصل بیست و چهارم .....
۱۱۹.....	فصل بیست و پنجم .....
۱۲۰.....	فصل بیست و ششم .....
۱۲۰.....	فصل بیست و هفتم .....
۱۲۱.....	فصل بیست و هشتم .....
۱۲۲.....	فصل بیست و نهم .....
۱۲۴.....	فصل سی ام .....
۱۲۴.....	فصل سی و یکم .....
۱۲۵.....	فصل سی و دوم .....
۱۲۷.....	فصل سی و سوم .....
۱۲۸.....	فصل سی و چهارم .....
۱۲۹.....	فصل سی و پنجم .....
۱۳۰.....	فصل سی و ششم .....
۱۳۱.....	فصل سی و هفتم .....

۱۳۱	فصل سی و هشتم
۱۳۳	فصل سی و نهم
۱۳۸	فصل چهل ام
۱۳۹	فصل چهل و یکم
۱۴۰	فصل چهل و دوم
۱۴۰	فصل چهل و سوم
۱۴۲	فصل چهل و چهارم
۱۴۳	فصل چهل و پنجم
۱۴۴	فصل چهل و ششم
۱۴۶	فصل چهل و هفتم
۱۴۶	فصل چهل و هشتم
۱۴۷	فصل چهل و نهم
۱۴۸	فصل پنجاهم
۱۴۹	فصل پنجاه و یکم
۱۵۰	فصل پنجاه و دوم
۱۵۱	فصل پنجاه و سوم
۱۵۲	فصل پنجاه و چهارم
۱۵۲	فصل پنجاه و پنجم
۱۵۳	فصل پنجاه و ششم
۱۵۴	فصل پنجاه و هفتم
۱۵۴	فصل پنجاه و هشتم
۱۵۶	فصل پنجاه و نهم
۱۵۸	فصل شصتم
۱۶۰	فصل شصت و یکم
۱۶۱	فصل شصت و دوم
۱۶۱	فصل شصت و سوم
۱۶۲	فصل شصت و چهارم
۱۶۲	فصل شصت و پنجم
۱۶۳	فصل شصت و ششم
۱۶۴	فصل شصت و هفتم

۱۶۵.....	فصل شصت و هشتم
۱۶۶.....	فصل شصت و نهم
۱۶۷.....	فصل هفتادم
۱۶۸.....	فصل هفتاد و یکم
۱۶۸.....	فصل هفتاد و دوم
۱۶۹.....	فصل هفتاد و سوم
۱۶۹.....	فصل هفتاد و چهارم
۱۷۰.....	فصل هفتاد و پنجم
۱۷۱.....	فصل هفتاد و ششم
۱۷۲.....	فصل هفتاد و هفتم
۱۷۵.....	فصل چهارم: نتیجه گیری
۱۷۹.....	فهرست منابع و مآخذ

فصل اول

مقدمه

۱-۱- کلیات

صد هزاران بینوا پامال شد تا یکی چون احمد غزال شد

مجدالدین ابوالفتوح احمد غزالی طوسی از عرفای قرن پنجم و ششم هجری و برادر کوچکتر ابوالفتوح محمد غزالی طوسی (م ۵۰۵ق) است. تاریخ ولادتش را ما بین سال‌های ۴۵۱ تا ۴۵۳ ق و محل ولادتش را در قریه طابران از حوالی طوس ضبط کرده‌اند (مجاهد، ۱۳۵۸، ۱۵). احمد غزالی دوران کودکی را به همراه برادرش محمد غزالی به شاگردی احمد رادکانی (م نیمه دوم قرن پنجم ق) گذراند و پس از آن برای ادامه علم‌آموزی به همراه برادر، به جرجان نزد ابونصر اسماعیل جرجانی (م، اواخر قرن پنجم ق) رفت. این قسمت از دوران جوانی احمد غزالی با سیر و سلوک و ریاضات همراه بود. وی پس از آن، به خدمت شیخ ابوبکر نساچ (م ۴۸۷ ق) رسید.

احمد غزالی در ابتدای سلوک، عزلت و خلوت برگزید (مجاهد، ۱۳۵۸، ۱۹) ولی پس از آن به مکتب ملامتیه و عشق متمایل شد. وی در تاریخ ۵۲۰ ق در قزوین وفات کرد (معصوم شیرازی، ۱۳۴۵، ج ۲، ۵۶۵). احمد غزالی به تربیت شاگردان بزرگی چون: عین القضاة همدانی (شهادت ۵۲۵ ق)، ضیاءالدین ابونجیب سهروردی (م ۵۶۳ ق) و شیخ ابوالفضل بغدادی (م ۵۵۰ ق) اهتمام ورزید (همان، ۲۷).

احمد غزالی دارای چندین رساله و تصنیف به عربی و فارسی است که همگی آنها تقریباً حول محور محبت و عشق می‌گردند. در میان این رسائل و مکتوبات سوانح العشاق از اهمیت زیادی برخوردار است، چرا که اولین رساله‌ی فارسی در باب عشق است (مجاهد، ۱۳۵۸، ۲۴۰). او این رساله را به گفته خودش به درخواست عزیزترین دوستش نوشته و آن را به گونه‌ای تنظیم کرده است که هر کسی با هر دیدگاهی به عشق (عشق حقیقی یا مجازی) که به سراغش برود، مرادش حاصل شود (نوربخش، ۱۳۸۱، ۱۵). او سعی کرده است مطلب را به صورت کلی بیان کند تا شامل دایره وسیعی از مخاطبان شود. همان طور که گفته شد، موضوع محوری کتاب، عشق است که البته مخصوص به جانب حق یا خلق نیست، بلکه به فراخور حال

خواننده، تغییر می‌کند. از آن جا که سبک نگارش کتاب پیچیده، فلسفی و متعلق به اوایل قرن ششم (۵۱۲ ق) است و شروح گذشته نیز از پیچیدگی مطلب نکاسته، بلکه گاه آن را بیشتر کرده اند، سعی بر آن داشتیم که شرحی روان و قابل فهم از این کتاب ارزشمند ارائه کنیم.

۱-۲- مروری بر تحقیقات انجام شده

با توجه به اهمیت این کتاب تاکنون چندین شرح بر آن نوشته شده است که در زیر به معرفی آنها پرداخته می‌شود.

۱-۲-۱- شرح عزالدین محمود کاشانی (م ۷۳۵ ق) به نام کنوز الاسرار و رموز الاحرار شرحی است منظوم که هر بخش را به صورت مجزا با عنوانی جدا، بیان می‌کند. ترتیب آن همانند سوانح‌العشاق، حفظ نشده است. عزالدین محمود کاشانی، صاحب کتاب مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه و مرید نورالدین عبدالصمد نطنزی است که سلسله اقطابش بدین شرح به احمد غزالی می‌رسد؛ عزالدین محمود کاشانی (م ۷۳۵ ق)، شیخ نورالدین عبدالصمد نطنزی (م ۶۹۹ ق)، نجیب‌الدین علی بُزْغُش شیرازی (م ۶۷۷ ق)، شهاب‌الدین ابوحفص عمر سهروردی (م ۶۳۲ ق)، ضیاء‌الدین ابونجیب سهروردی (م ۵۶۳ ق)، ابوالفتوح احمد غزالی طوسی (م ۵۲۰ ق). از این رساله در بعضی نسخ، از جمله نسخه دانشگاه پنجاب پاکستان و نسخ موجود در هند، به نام «عشقنامه»ی سنایی یاد شده است. علت آن، بیتی است که در اواخر این رساله آمده و در آن به مناسبت نقل قولی از سنایی، نام او برده شده است. آن بیت این است:

کشف این رمز را سنایی گفت در بیانی که درّ معنی سفت
یوسفی از فرشته نیکوتر دیو رویت نماید از خنجر

(سنایی، ۱۳۵۹، ۶۰۹)

بدون تردید این رساله از سنایی نیست، نخست به این دلیل که نُسخی که به نام عشقنامه-ی سنایی آمده است از لحاظ تاریخ کتابت متاخرتر از نسخی است که به نام کنوز الاسرار و رموز الاحرار و یا عشقنامه عزالدین محمود کاشانی ثبت گردیده است؛ و دیگر به این دلیل که سنایی دو حکایت از سوانح غزالی (حکایت مجنون و آهو و حکایت یکی از خدمتکاران سلطان) را در حدیقه به نظم آورده است که با ساختار این دو داستان که عیناً در رساله کنوز الاسرار ذکر شده است، اختلافات آشکاری از لحاظ بیان مطلب دارد (مجاهد، ۱۳۸۸، ۱۵). از این رساله سه چاپ در دست است.

۱-۲-۲- شرحی به نثر

این شرح بدون ذکر نام شارح و با نام "شرح سوانح" موجود است. صاحب خزینه الاصفیا، می-آورد: شرح حسین ناگوری، از اکابر عرفای هند، که اصول شریعت و طریقت و حقیقت را جامع و کراماتی بدو منسوب و تفسیر قرآن و شرح سوانح العشاق شیخ احمد غزالی و ... از تالیفات او بوده، در سال ۹۰۱ ه. ق. در گذشته است. در کتاب تذکره علمای هند که به نام تحفه الفضلاء فی تراجم الکملاء معروف است، آمده: گویند خواجه حسین ناگوری سوانح شیخ احمد غزالی را نیز شرح کرده است. خانم ممتاز بیگم چودهری، فارغ التحصیل دکتری ادبیات فارسی دانشگاه تهران، در پایان نامه دکتری خود به نام (کتابهای تصوف به زبان فارسی در پاکستان و هند) می نویسد: خواجه حسین ناگوری، (متوفای ۹۰۱ ق) سوانح شیخ احمد غزالی را شرح نموده و ممکن است که این شرح سوانح از او باشد. شارح در بعضی موارد دو شرح بر یک مطلب داده است و شرح دوم را با اصطلاح «معنی دیگر» شروع می کند. انشای شرح متاخرتر از قرن دهم نمی تواند باشد. شارح نیز به فلسفه و مباحث آن و مصطلحات فلسفی آشنایی دارد. او، هنگام شرح، نسخه های متعددی از سوانح در دست داشته به طوری که در بعضی موارد، اختلاف نسخ را ذکر می کند و شرح می دهد و در یک مورد نیز از غزالی با لفظ شیخ نام می برد (مجاهد، ۱۳۸۸، ۱۷).

۱-۲-۳- شرح سوانح (بی نام)

این شرح نیز بی نام و بدون تاریخ کتابت است. مرحوم استاد مجتبی مینویی عقیده داشته اند که این شرح با توجه به نوع نگارش و بیان و مسائل دیگر، متعلق به حدود قرن نهم است. هلموت ریتر نیز در چاپ سوانح از این شرح استفاده کرده است.

۱-۲-۴- شرح سوانح (شیخ محمد چشتی قرن ۱۲)

این شرح نیز افتادگی هایی دارد. در نام مولف نیز تردید است. شارح از اقطاب سلسله چشتیه است، اما به سبب تعدد اسماء محمد چشتی، صاحب این شرح کاملاً شناخته نیست. در این اثر، ابتدا فصلی یا قسمتی از فصلی را تحت عنوان -قوله- بیان، آنگاه آنرا به نظم و نثر با یاری جستن از اشعار مولوی و شبستری و حکیم سنایی و میرحسینی و خودش، شرح می کند. نثر آن استوار و روان است. شارح، شاعر هم هست و در بعضی موارد اشعاری با عنوان «لمؤلفه» می آورد. در جایی از کتاب، بیتی از صائب (م ۱۰۸۱ ق) آمده است. می توان نتیجه گرفت که شارح هم عصر یا بعد از او بوده است.

۱-۲-۵- شرح خواجه نظام الدین بن شیخ عبدالشکور بلخی تهانیسری (م، ۱۰۳۶ ق)

به نام بحرالتصوف

غلام سرور لاهوری (م ۱۲۸۳ ق) صاحب کتاب خزینة الاصفیاء، می نویسد: خواجه نظام الدین بن شیخ عبدالشکور بلخی تهانیسری - قدس سره - از اعظم اولیای هند، صاحب تصرف ظاهری و باطنی، جامع کمالات صوری و معنوی بودند. مذهب حنفی، مشرب چستی صابری داشت. نسب آبای کرام وی به فاروق اعظم می‌رسید... با وجودی که امی بود، حقایق بلند و نکات ارجمند گفتی و گوهر معانی در سلک عبارت سفتی و تصانیف وی مثل شرح لمعات مکی و مدنی قدیم و جدید و رساله حقیقت در بیان هفت بطن وجود و ریاض القدس تفسیر دو جزء اخیر قرآن، و شرح سوانح امام غزالی ... در ادامه به نقل قول‌هایی از وی و کراماتش می‌پردازد (لاهوری، بی تا، ۴۶۳). شارح چند نسخه از سوانح را در اختیار داشته و در مواضعی اختلاف نسخ را ذکر می‌کند. اصولاً یکی از مزایای این شرح‌ها همین جاست که متن شرح با متن سوانح اختلافاتی دارد، همین امر در بعضی موارد، روشنگر متن هست. شارح در جاهایی، چند شرح بر یک موضوع ارائه داده است (مجاهد، ۱۳۸۸، ۲۲۸).

۱-۳- روش تحقیق

در این تحقیق از روش کتابخانه‌ای برای شرح مطلب استفاده می‌شود. ابتدا با توجه به کتب لغت و شروح اصطلاحات عرفانی، واژه‌ها و ترکیبات شرح می‌شود سپس جملات معنی و نکته‌های فلسفی - عرفانی موجود در هر قسمت شرح داده می‌شوند. در انتها نگاهی انتقادی به شروح گذشته خواهم داشت و نظرات شارحین پیشین را در مورد هر فصل بیان خواهم کرد. مبنای کار کتاب سوانح العشاق تصحیح نصر... پورجوادی است و ارجاعات موجود براساس این نسخه خواهد بود.

نقشه‌ی مکان آرامگاه احمد غزالی در قزوین

نمای سنگ قبر احمد غزالی در زیرزمین مسجد احمدیه - قزوین

فصل دوم

(زندگی، آثار، سبک و پاره‌ای از اندیشه‌های احمد غزالی)

۲-۱- معرفی و شرح حال احمد غزالی

ابوالفتوح احمد بن محمد بن محمد بن احمد الطوسی الغزالی الملقب مجدالدین، أخو الامام ابی حامد بن محمد بن محمد الغزالی الفقیه الشافعی؛ کان واعظاً ملیح الوعظ حسن المنظر، صاحب کرامات و اشارات، و کان من الفقهاء، غیر اِنَّه مال الی الوعظ تغلب علیه، و درس بالمدرسه النظامیه نیابته عن أخیه ابی حامد لما تَرَک التدیس زهادهً فیہ ... (ابن خلکان، بی تا، ج ۱، ۹۸). صاحب ریحانه الأدب نیز او را چنین معرفی می‌کند: احمد بن محمد بن محمد بن احمد طوسی غزالی ملقب به مجد الدین مکتبی به ابوالفرج یا ابوالفتوح، از مشاهیر علماء و فقهاء شافعیه، برادر کبهر حججه الاسلام غزالی - محمد- بسیار حسن المنظر و ملیح الکلام و المحضر بوده، با آن همه جلالتی که در فقاہت داشته، باز به واسطه کثرت قوه ناطقه به واعظی شهرت یافت (مدرس، بی تا، ج ۴: ۲۳۵). وی در ادامه می‌آورد: پس از آن که برادرش از تدریس منصرف شده و منزوی گردید، به سمت نیابت از او، در مدرسه نظامیه بغداد درس می‌گفت. او نیز به انقطاع و تجرد و انزوا رغبتی وافر داشت. مدتی به سیاحت رفته و عرفا و صوفیه را خدمت‌ها نمود. فنون طریقت و تصوف را از ابوبکر نساج طوسی فرا گرفت. علم ظاهر و شریعت و طریقت را جمع کرد تا آن که از اکابر مشایخ و عرفایش می‌شمارند. وی در ادامه شعری از احمد غزالی می‌آورد با این مطلع:

چون چتر سنجری رخ بختم سیاه باد   با فقر اگر بود هوس ملک سنجرم
(همان، ۲۳۵).

اما آنچه که از زندگی احمد غزالی برای ما مشخص است، دوران بعد از سیر و سلوک وی است. به این معنی که ما مطالب زیادی از دوران طفولیت، نوجوانی و جوانی احمد غزالی در دست نداریم؛ اما آن چیز که از منابع به دست می‌آید به ما این اطلاعات را می‌دهد؛ نام وی را در همه منابع احمد بن محمد بن احمد غزالی طوسی، کنیه‌اش را ابوالفتوح و لقبش را مجدالدین ضبط کرده‌اند. از تذکره نویسان قدیم، تا آن جا که یاد داریم، هیچ یک تاریخ ولادت احمد را ذکر نکرده اند و ما اگر بخواهیم تاریخ ولادت شیخ احمد غزالی را بیابیم، باید به سرنخ‌های